
Branko
JOZIĆ

RELIGIJSKA
NETOLERANCIJA U
PROCESIMA
DEZ/INTEGRACIJE

Dez/integracija kao trajan proces

Svakog dana čovjek ima priliku iskusiti neki oblik procesa dezintegracije postojećeg i integracije u nešto novo. Na koncu, i naš biološki opstanak temelji se na čudesnom ciklusu dekompozicije tvari koje postaju građevni materijal za nov život koji opet završava smrću i raspadanjem.

I na društvenom planu mijena se pojavljuje kao konstanta. Od visokorazvijenih civilizacija imamo tek neke tragove na temelju kojih gradimo blijedu sliku o njima. One su u određenom povijesnom trenutku ustupile mjesto novim ne nužno naprednijim protagonistima, novim idejama, novim smjerovima razvoja.

I čovjek i društvo, mogli bismo reći, nisu *esse* nego *in fieri*, nisu postojanje nego postajanje, egzistiraju na način stalne promjene. S jedne se strane dječjom radoznalošću žudi i napreže za novim, s druge se strane istodobno staračkom ljubomorom priželjkuje zaustaviti *perpetuum mobile*, konzervirati postignuto i doživljeno. Osim toga, tu je i dijalektika između istovjetnosti i različitosti koja je pratila povijesni razvoj od najranijih vremena društvenog življenja. Štoviše, ona mu je bila pokretač u trajnoj dinamici sukoba i susreta, netoleranciji i suživotu.¹ U toj vječnoj napestosti i dijalektici staroga i novoga, identičnosti i različitosti tolerancija se s pravom drži iznimno važnom povijesnom pretpostavkom svake teorije i prakse suživota i načela svakog traženja mira. Fenomeni netolerancije kao ideologije i prakse neprihvatanja različitosti ne označavaju samo povijest ljudskog društva, nego su još uvijek rašireni i u mnogim slučajevima s tendencijom rasta, tome smo svjedoci.

Delikatan je posao utvrditi vezu između kulture, etike i politike, pa stoga istraživanje netolerancije u raznim i složenim manifestacijama mora imati realističan povijestan i interdisciplinarni pristup i izbjeći jednostrana i jednostavna tumačenja. Istraživanje fenomena religijske netolerancije, naravno, u procesima dez/integracije, iz više je razloga još delikatnije, ako religijska kultura postaje inte-

gralnim dijelom globalne kulture i predstavlja žarište čitave "životne filozofije", odnosno globalne vizije ukupnog ljudskog iskustva, obuhvaćajući sva područja ponašanja (spoznaje, vjerovanja, motivacije, iskustva i obreda); ako religijska kultura daje poseban legitimitet političkog reda, a u kriznim situacijama snažno djeluje kao čimbenik integracije dovodeći do paradoksalne pojave *pripadanja bez vjerovanja*.

Primjer fenomena religijski motivirane netolerancije pod prizmom dez/integracije razmotrit ćemo u odnosu ranog kršćanstva i poganstva Rimskog Carstva. Naime, unatoč prijašnjim konstatacijama o stalnoj mijeni, iako kao paradoks, nameće se i izreka *nihil novum sub sole*. Pojave iz razdoblja kristijanizacije carstva, *mutatis mutandis*, reflektiraju mnoga aktualna gledišta uloge religije u društvenim procesima.

Polazište za govor o religiji i njezinoj ulozi u životu pojedinca i društva jest iskustvo nesamodostatnosti. U čovjeku koji po naravi želi civilizacijsko blagostanje, tj. sve vremenite blagodati ovog života i onostrane neopipljive stvarnosti, tj. besmrtnost, oslobođenje od jarma sudbine i zlih sila, iskustvo nesamodostatnosti i frustracije svakodnevnog življenja svakako izaziva strah i tjeskobu. Prirodno je da se čovjek boji zla, osobito onoga onosvjetskog, jer je nepoznato i izmiče kontroli. Ovdje se pojavljuje religija kao "sustav značenja" i kulturnih čina u kojoj se pronalazi odgovor na egzistencijalna pitanja te osjećaj sigurnosti, utjehe i zadovoljstva.

Kao "sustav značenja i vrijednosti" religija pridonosi identitetu pojedinca u određenom društvu, shvaćajući ga kao "poredak" koji želi i jamči nadnaravni svijet, a onda i identitetu određene zajednice. Kulturni obred, shvaćen kao postupak, trebao bi utvrditi i održati ispravne odnose sa svijetom nepoznatih sila i tako zajednici osigurati sigurnost i prosperitet. Ta su gledišta bila vrlo naglašena u antičkom poganskom svijetu u kojem je evidentna uloga i snaga religije kao čimbenika društvene kohezije.

U starini se religijski poredak u velikoj mjeri podudarao s političkim, sfera sakralnog i profanog međusobno su se prožimale, tako da je državno uređenje reguliralo i kulturne običaje, bdjelo nad ispravnim odnosom prema božanstvima. Osobito je kod Rimljana odnos s bogovima bio shvaćen po pravnom ključu *do ut des*, tj. ispravno etičko ponašanje i kult cijelom su društvu osiguravali blagoslov i procvat. Postignut poredak, shvaćen kao svet, morao se čuvati održavanjem običaja. Tendencija "konzervacije" jače je naglašena s usponom Rima. Autoritet roditelja, mudrost starih, običaji predaka (*mos maiorum*) uvelike su se veličali,

a inovacije, videne kao prijetnja utvrđenom poretku, izazivale su užasavanje.

Razumije se da se opseg i značenje religije ne iscrpljuje u njezinu funkcioniranju kao čimbenika integracije i konzervacije. Štoviše, ona se često očitovala i kao čimbenik koji razara postignuti ekvilibrij, kao čimbenik inovacije i promjene, kao disfunkcionalni čimbenik koji ubrzava dezintegraciju i nestajanje određenog sustava. Zapravo, sve religije u svojoj početnoj fazi, tj. kad su kao fenomeni kolektivnog ponašanja *statu nascenti*, predstavljaju čin loma u odnosu na društvo u kojem se javljaju. U svojoj ponudi nadnaravnog spasenja one uključuju i negativan sud "ovoga svijeta" koji se općenito predstavlja s karakteristikama zločina i grijeha i, prema tome, riječ je o poretku koji treba korjenito izmijeniti. Uz navještaj o nadnaravnom spasenju, pojavljuje se i projekt socijalne reforme na kojem vjernici predano rade, potaknuti upravo religijskim motivima. Rano kršćanstvo je očito djelovalo dezintegrativno u odnosu na postignut poredak, i opet integrativno, stvarajući nov svjetonazor i identitet pojedinca i društva, novi moral. Upravo u tome treba tražiti razloge netoleranciji i žestokim progonima - najprije pogana protiv kršćana, a potom i kršćana prema poganima.

Kršćanstvo kao čimbenik dez/integracije Rimskog Carstva

Prema kršćanstvu, koje je od početka žestoko proganjano od strane židovstva iz kojeg je poniknulo, rimske su se vlasti najprije odnosile kao prema internom židovskom problemu. No, već 64. godine car Neron otvara seriju progona koja će se, s većim ili manjim intenzitetom, nastaviti kroz prva tri stoljeća za vladavine Domicijana, Trajana, Antonina Pija, Marka Aurelija, Komoda, Septimija Severa, Karakale, Maksimina Tračanina; za Crkvu osobito teško razdoblje bijaše za vladavine Decija i Valerijana koje karakterizira univerzalnost progona. Nakon toga, do Dioklecijanova progona Crkva je uživala pedesetljeće religijskog mira udijeljenog u vrijeme Galiena, što je bilo rezultat "solarnog sinkretizma" i traženja mirnog suživota različitih religijskih skupina. Razdoblje je to u kojem solarni sinkretizam smjera da stvori ideju jednoga vrhovnog boga s mnogim imenima, religijsko jedinstvo religijski pluralističkog carstva; razdoblje u kojem se ideološka polemika i borba ideja, potisnutih s političkog terena, razvijaju i potvrđuju u slobodnom kulturnom sukobu (Sordi, 1983.: 129-130).

Početak IV. st., naprotiv, Dioklecijan - uz čije je ime, kao što je poznato, povezano posljednje veliko pro-

gonstvo (303.-311.) vratio se tradiciji, opredjeljujući se za kult posvećen starim rimskim bogovima. Ova je tradicionalistička religiozna impostacija odredila kraj toleranciji i označila ponovnu afirmaciju nepomirljivosti i progona u odnosu na kršćanstvo. Osnova Dioklecijanove restauracije bila je vjernost tradiciji postavljena kao apsolutni kriterij istine, moralnosti i reda, a onda i blagostanja.

Neizbježno se nameću pitanja: ako je u Carstvu bilo mjesta za sve bogove i za sve kultove, zašto je dolazilo do progona kršćana? Zašto njihov Bog nije ušao u rimski Panteon? Zašto se među svim religijskim sljedbama jedino kršćane optuživalo za mržnju prema Carstvu i pripisivala odgovornost za velike nesreće? Zašto je kršćanstvo bilo toliko nepopularno da je bilo označeno kao *superstitio nova et malefica* (Svetonije, 1931.-32.:16,3) zašto je optuživano za mržnju prema ljudskom rodu (*odium generis humani*)? (Tacit, 1960.:44)

Istina, jedan od razloga omraženosti mogao je biti i komercijalne naravi. U Dj 19 čitamo o metežu koji su u Efezu izazvali proizvođači i prodavači svetih predmeta, jer su kršćani štetili trgovini. U polemikama je kršćanstvo često optuživano da donosi raskol u obiteljskim zajednicama, što je također morao biti važan motiv omraženosti.² No, osim što je neke osobno pogađalo, vrednujući ponašanje kršćana u javnom životu, pagani u Crkvi zacijelo nisu vidjeli korporaciju integriranu u društvo. U ambijentu u kojem bijaše proširena vizija života koja je poistovjećivala političku i religioznu sferu, njihov je stav prosuđivan kao prava izdaja.

Kršćani, izdanak iz židovskog korijena i shvaćeni kao jedna židovska disidentska sekta, sa Židovima su dijelili nepopularnost. Židovi su, naime, bili na glasu kao poseban narod, svima poznat po svojem običaju da časte jedno božanstvo bez slika te po svojoj isključivosti, tj. po odbijanju da sudjeluju u drugim kultovima. Jednako kao i Židovi, i kršćani bijahu optuživani da su ateisti, tj. narod bez Boga koji ne iskazuje dužno štovanje kipovima i hramovima. Štoviše, bijaše opće mišljenje da je kršćanstvo bilo tajna udruga čiji su članovi bili vezani tajnim zakletvama i međusobno su se prepoznavali pomoću dogovorenih znakova.³

Izoliranost i tajanstvenost kršćana dovela je do krivog razumijevanja riječi i gesta liturgijskog i crkvenog života te izazivala sumnju i strah od subverzivnih zavjera koje nije bilo moguće kontrolirati. Sve se to očitovalo u seriji predrasuda, kleveta i optužaba koje su izvirale iz općeg uvjerenja: samo su ateizam i nemoralnost kršćana mogli biti uzrok svih nesreća, i onih uzrokovanih ljudskom voljom

ili prirodnim nepogodama koje su se obarale na carstvo.⁴ I pljačka Rima od Gota 410. godine viđena je kao osveta ostavljenih bogova i znak neefikasnosti kršćanstva koje je već bilo službena religija Carstva, nakon čega su uslijedile apologije – Augustinova u prvih deset knjiga *De civitate Dei* i Orozijava u *Historiarum adversus paganos libri VII*. Ukratko, najteže optužbe u koje se gorljivo vjerovalo bija-hu ateizam, mržnja prema ljudskom rodu i magija, a s obzirom na moralni incest i kanibalizam.⁵

Kršćani zapravo nisu proganjani zbog obožavanja Krista, nego jer uz njega nisu htjeli obožavati i službena državna božanstva. Bilo je pokušaja da se Krista apsorpira u okviru službene religije, ili barem da se definiraju odrednice na temelju kojih se mogao razmatrati miran suživot.⁶ Ali kad je tolerancija prosuđena krajnje opasnom, ulagano je dosta truda rimske vlasti da se na povratak starom poretku (*ad bonas mentes*) navede one koji su se udaljavali od njega i tako razbijali moralno, građansko i pravno jedinstvo države. Budući da kršćani nisu slijedili *veterum instituta* i *mos maiorum* te su odbijali iskazati dužan kult bogovima, istodobno religiozan i građanski čin, bijahu optuživani za nedostatak patriotizma. Riječ je bila o napuštanju i podrivanju časne i slavne tradicije; oni su osporavali *nomos* koji označava ne toliko i ne samo zakon, koliko priznata načela, društvene običaje i religioznu praksu – tako čvrsto ustaljene da su postali neospornom tradicijom. Odbaciti *nomos* bilo je jednako odbacivanju najvažnijeg dijela “one tradicije predaka koju Rimljani drže nedodirljivom pravnom normom i najuzvišenijim izrazom njihova zajedništva” (Lepelley, 1970.:36).⁷ Sve više ugroženo izvana i razdirano iznutra političkim i ekonomskim krizama, Carstvo je u III. st. proživljavalo kaotičnu situaciju, tako da nije moglo sebi dopustiti široku toleranciju.

Kršćansko iščekivanje *parusije* i skorog kraja svijeta kod pogana je pojačavalo dojam da su bili loši građani, nepodobni za život i društvo, što je vrijeđalo rimski ponos uvjeren u vječnost Carstva. Prigovor je bio oštrije u vrijeme kad se Carstvo suočavalo s velikim krizama i pogiblima, a kršćani odbijali obavljati građanske dužnosti u vojsci i administraciji, držeći da “nije moguće služiti dvojici gospodara.”⁸

Opasnost za sigurnost Carstva nalazila se u kršćanskoj poruci kao takvoj: već je Isusovo naviještanje kraljevstva moglo biti okarakterizirano kao buntovničko i prevratničko u odnosu na mlado carstvo i postignuto blagostanje (*pax Romana*).⁹ A odbijanje kršćana da zapale nekoliko zrna tamjana na carev rođendan u očima pogana izgledalo je kao svojevuljan i drzak izraz neloyalnosti. To odbi-

janje priznavanja božanstva cara uključivalo je razlučivanje sfere svetog od sfere profanog, razliku nepoznatu antičkom svijetu koji ih je uvijek držao nerazdvojnima.¹⁰ Osim toga, poruka koja naviješta jednakost svih: pred Bogom nema više ni muških ni ženskih, ni bogatih ni siromašnih, ni robova ni slobodnjaka, ni Grka ni barbara... minirala je utvrđenu društvenu konstrukciju.

U očima kršćana, zbog usmjerenosti njihove nade prema kraljevstvu i onostranosti, zemaljska dobra i sveopći poredak gubili su vrijednost. Ozbiljnost s kojom je spasenje duše bilo pretpostavljeno svim zemaljskim dobrima navodili su na udaljavanje od realnosti i oslobađanje od svijeta u kojem su se kao vjernici ionako osjećali strancima. Previše kritičan – negativan stav nekih struja u kršćanstvu prema ovom svijetu u praksi su poprimali oblike bijega od toga svijeta. Poznato je da su se prve generacije kršćana osjećale “strancima” u grčko-rimskom svijetu i s ponosom su se nazivali *tertium genus*. Poslanje kršćanina shvaćeno kao borba protiv mračnih sila poganstva podrazumijevalo je isključenje bilo kakvog kompromisa i radikalno odricanje i distanciranje od poganskoga duhovnog svijeta.

Iako su pripadali nižim društvenim slojevima, kršćani su se osjećali kao ponosni čuvari istine dobivene posebnom božanskom objavom i u početku su prezirali razum i znanost. Mudrosti “ovoga svijeta” (*scientia*) suprotstavlja se propovijedanje Krista, “ludost križa”, Božja mudrost (*sapientia*).¹¹ Za Crkvu Krist je jedini “put, istina i život”; postoji samo jedan Spasitelj i jedna spasonosna vjera za sve ljude, vjera koju su primili i prenijeli apostoli. To je uvjerenje bilo temelj samosvijesti Crkve kao jedne, svete i katoličke, a ona se konkretizirala u trostrukom programu: isključivosti, naporu da se Crkva očisti od poganskih običaja (ili da se oni pokršćane) i težnji da obuhvati - evangelizira sve ljude svih naroda.

Borba Crkve protiv poganstva odvijala se na raznim razinama: protiv politeizma i idolatrije, protiv astrologije i magije, protiv divinizacije čovjeka (careva) protiv teatra i svih vrsta spektakla i, konačno, protiv luksuza i svih običaja koji su poprimali religijske konotacije. Među preventivne mjere kojima se nastojalo jasno razgraničiti kršćanstvo od poganstva ubrajaju se zabrana sklapanja braka s poganima, zabrana poganske literature, zabrana sudjelovanja u poganskim svečanostima i zaklinjanja na poganski način. Osim neizravno, neki zelantni kršćani i izravno su se obarali na ono što je predstavljalo poganski religijski svijet, izrugujući ga riječima i rušeći i uništavajući poganske idole, oltare i hramove. Pogotovo nakon konstantinov-

skog prevrata, kršćansko kontestiranje zamjenjuje ofenzivniji stav.¹² Netrpeljivost puna ratobornosti izbija iz riječi Firmika Materna: "I vi, o presveti carevi, dužni ste spriječiti i kazniti ovu nesreću i zakon vrhovnog Boga zahtijeva da i vaša strogost na svaki način progoni zločin idolatrije."¹³

Logos i/ili moira

Na misonom planu konfliktni odnos ranog kršćanstva i poganstva sažimlje se u kontrast između *logosa* i *moire*, razuma i ludosti. Još Pavao, pišući Korinćanima, ludost križa suprotstavlja i pretpostavlja mudrosti svijeta. Počevši od Plinija Mlađeg, preko Marka Aurelija, Celza i drugih, sve do Porfirija i Julijana može se uočiti kontinuitet kritike koja posebno ističe iracionalnost, neotesanost i fanatizam kršćana i njihovo neprijateljstvo prema tradicionalnoj *pai-dei*, utemeljenoj na zdravoj racionalnosti. Ali pojave u životu nisu jednoobrazne ni jednoznačne, pa tako u odnosu kršćanstvo - poganstvo uz divergentne možemo pratiti i konvergentne tendencije. S jedne strane, i kod pogana visoke kulture vjera se sve više pojavljuje uz bok razumu kao sredstvo za približavanje Bogu, čak ga nastoji i potisnuti. Grčki racionalizam postupno ustupa mjesto afektivnosti i iracionalnosti. Tako i jedan Porfirije, koji se izruguje kršćanima zbog njihova oslanjanja na vjeru, i sam sudjeluje u teurgičkim seansama.

S druge strane kršćani, prije svega Aleksandrinci Klement i Origen, interpretirajući, elaborirajući i sistematizirajući evanđeosku poruku u okviru filozofskih parametara, ponajprije platonističkih, nastojali su je "racionalizirati" i učiniti prihvatljivom naobraženim poganima.

"Zapravo, kako kaže izvrstan poznavatelj ove problematike, dok su Origen i njegovi nasljednici nastojali integrirati autoritet s razumom, poganska je filozofija nastojala sve više razum zamijeniti autoritetom, i to ne samo autoritetom Platona nego i orfičke poezije, hermetičke teozofije, mračnih objava poput *Kaldejskih proročanstava*. Plotin se suprostavljao ovakvim objavama i od svojih je učenika tražio da ih raskrinkavaju; ali, nakon njega novoplatonizam je postao manje filozofija, a više religija čiji su sljedbenici, poput njihovih kršćanskih ekvivalenata, bili zaduženi da izlažu i pomiruju svete tekstove. I za njih je vjera (*pistis*) postala osnovni rekvizit. Sam Porfirije je pred kraj života proglasio *pistis* prvim uvjetom za približavanje duše Bogu." (Dodds, 1970.:120)

Misaona konstrukcija poganskog svijeta svakom je osiguravala mjesto koje mu u svijetu pripada i s kojim tre-

ba biti zadovoljan. Filozofska ideologija jednoglasno je opravdavala utvrđeni poredak kao takav željen od providnosne sudbine. Na religijskom planu razni regionalni kultovi shvaćani su kao različiti, ali harmonični aspekti univerzalne religije koja je u carskom kultu nalazila točku fuzije. Iz rečenoga je očito kako je kršćanstvo u tom svijetu snažno djelovalo kao **faktor dezintegracije**: njegova poruka o spasenju i kraljevstvu Božjem, o jednakosti, bratstvu i Božanskom sinovstvu svih djelovala je revolucionarno, ali u intimnosti savjesti i donosila plodove na duži rok. Međutim, ono je istodobno snažno djelovalo i **kao čimbenik integracije**. Novo religijsko iskustvo sučeljeno s političko-kulturno-društvenim čimbenicima u trajnoj evoluciji radikalno je izmijenilo svjetsku scenu koja je stoljećima izgledala nepromijenjena.

Za razliku od helenističko-rimskog poganstva, čija se egzistencija temeljila na kultu, a ne na dogmatskom vjerovanju i čija je misao u različitosti putova za spoznaju božanskog poznavala i skeptične i agnostičke stavove, Crkva, temeljeći se na objavljenoj istini, bijaše usredotočena na dogmatsku teologiju vrlo jasnu i lišenu kompromisa. Utemeljeno na načelima apsolutne istine, tj. na činjenici da je jedini Bog objavio svoju esenciju i način na koji ga treba štovati, kršćanstvo je u IV. st. već bilo definiralo kanon svetih knjiga i *credo*, a i u liturgiji se približavalo jednoobraznosti. Kao jedan od razloga trijumfa kršćanstva E. R. Dodds ističe upravo njegovu apsolutnu isključivost. "U jednoj epohi tjeskobe svaki 'totalitarni' *credo* ima veliku privlačnu snagu: pomislite samo na očaranost komunizmom mnogih prestravljenih duhova" (Dodds, 1970.:131-132).

Na društvenom planu u Rimskom Carstvu, tom konglomeratu nacija, religija i kultura kršćanstvo je doista poput kvasca djelovalo na savijest pojedinca i tkalo najčvršću – unutaraju vezu među pojedincima i narodima te tako pridonijelo ponajprije unutaraju preobrazbi i stvaranju novog svjetonazora. Početkom IV. st. bilo je prepoznato kao snaga sposobna da integrira heterogene dijelove Carstva, što se nije uspjelo postići solarnim sinkretizmom ni kultom cara, pa je stoga i favorizirano raznim pravnim i ekonomskim mjerama. Tako s vremenom Crkva postaje snažan čimbenik i na vanjskom – društvenom planu, biskupi bivaju uključeni u administraciju Carstva te preuzimaju brigu i odgovornost za *solus imperii*. Sada se kršćani identificiraju sa Carstvom, kršćanskim Carstvom, i svojim životom uveliko nastoje oko njegove homogenizacije, pa i gestama koje bismo okarakterizirali kao netolerantne.

Dok se pred kraj IV. st. iz poganskog dijela Carstva čuju apeli za tolerancijom Libanija i Simaha,¹⁴ Ambrozije-

ve riječi: “Svi umovi moraju biti rasvijetljeni evanđeoskim istinama da bi Krist uistinu bio *rex et sacerdos* cijelog čovječanstva”¹⁵ sažimaju program instauracije kršćanske civilizacije, procesa koji će na novim osnovama stvoriti integraciju naroda, uključujući i one koji nisu poznavali suživot u Rimskom Carstvu.

BILJEŠKE

- ¹ Usp. Lelia Cracco Ruggini, *Gli antichi e il diverso*, u: P. C. Bori (a cura di), 1986.:14.
- ² Celzo optužuje kršćanske misionare da “nastoje uloviti pogansku djecu, sokole ih da ne slušaju svoje očeve i učitelje u školi, mame ih na svoje tajne kršćanske sastanke, a često na isti način djeluju i na žene” (Origen, 1899.:III,55).
- ³ Usp. Feliks, 1867.:9,1-5.
- ⁴ “Za svaku javnu nesreću, za svaku društvenu nepogodu od početka vremena krivi su kršćani. Ako Tiber poplavi grad, ako Nil ne natapa polja, ako je nebo nepomično, ako se zemlja trese, ako uslijede oskudica ili zaraze odmah: 'kršćane lavovima.’” Tertulijan, 1954.:40,1-2; “Mnogi se žale i nama imputiraju krivnju što su učestaliji ratovi, zaraze, što bjesne oskudice i što duga razdoblja lijepog vremena drže daleko kiše...” Ciprijan, 1868.
- ⁵ “Tri optužbe izvikuju protiv nas: ateizam, tiestejske večere, edipovska sjedinjenja.” Atenagora, 1891.:3,1.
- ⁶ Aleksandar Sever je u svojoj privatnoj kapeli držao kipove Abrahama, Orfeja, Krista i Apolonija iz Tijane i svakom od njih iskazivao jednako štovanje. Karakala, koji je status rimskog građanina proširio na sve slobodne građane Carstva, prihvaća također i njihova božanstva.
- ⁷ Usp. i Siniscalco, 1987.:66.
- ⁸ Celzo drži da je taj stav glas pobune naroda koji je oko sebe iskopao rov i izolirao se od ostatka čovječanstva. Usp. Origen, 1899.:VIII,2.
- ⁹ “Vi koji ste čuli da očekujemo kraljevstvo, ludo ste mislili da govorimo o nekom ljudskom kraljevstvu”, branio se Justin, 1911.:I,11,1.
- ¹⁰ M. Simonetti, *Prefazione*, u: F. Ruggiero, 1992.:X.
- ¹¹ Usp. 1Kor 1,18 sl.; Jak 3,15 sl.
- ¹² O nekim epizodama kršćanskog vandalizma u IV. st. vidi Jozić, 1995. Prema odluci koncila u Elviri (slavljen između 295. i 314.) kan. 60, kršćani uhvaćeni u činu rušenja poganskih hramova i oltara i pogubljeni ne mogu biti ubrojeni među mučenike.
- ¹³ *De errore profanarum religionum* 29,1.
- ¹⁴ “Promatramo iste zvijezde, iznad nas je isto nebo, jedan je univerzum koji nas okružuje: zar je važno kojim naukom svatko od nas traži istinu? Ne može se samo jednim putem dosegnuti tako uzvišena tajna...” - Simah, 1826.
- ¹⁵ *De gubernatione Dei*, VII.,11.

LITERATURA

- Ambrozije *De gubernatione Dei*. CSEL 8.
Atenagora (1891.) *Libellus pro Christianis*. TU 4. Leipzig.
Bori, P. C. (a cura di) (1986.) *L'intolleranza: uguali e diversi nella storia*. Bologna: Il Mulino.
Ciprijan (1868.) *Ad Demetrianum*. CSEL 3. Wien.
Dodds, E. R. (1970.) *Pagani e cristiani in un'epoca di angoscia*. Firenze: La Nuova Italia
Firmik M. (1867.) *De errore profanarum religionum*. Wien.
Grant, R. M. (1987.) *Cristianesimo primitivo e società*. Brescia: Paideia.
Justin (1911.) *Apologia I* FP 2. Bonn.
Lepelley, C. (1970.) *L'impero romano e il cristianesimo*. Milano.
Milanesi, G. - Bajzek, J. (1990.) *Sociologia della religione*. Torino.
Minucije F. (1867.) *Octavius*. CSEL 2. Wien
Origen (1899.) *Contra Celsum*. GCS 2-3. Leipzig.
Ruggiero, F. (1992.) *La follia dei cristiani: su un aspetto della "reazione pagana" tra I e V secolo*. Milano: Il Saggiatore.
Simah (1826.) *Relationes*. MGH 6. Hannover-Berlin.
Siniscalco, P. (1987.) *Il cammino di Cristo nell'impero romano*. Roma-Bari: Laterza.
Sordi, M. (1983.) *I cristiani e l'impero romano*. Milano: Jaca Book.
Svetonije (1931-1932.) *Nero*. Paris: Les Belles Lettres.
Tacit (1960.) *Ab excessu D. Augusti*. Lipsiae.
Tertulijan (1954.) *Apologeticum*. CCI 1. Turnhout.